КРАЄЗНАВСТВО

№ 4

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА
ХАРКІВ, 1928

ЗМІСТ

Наш край

Пролетарі всіх країн, єднай[illegible]я!

КРАЄЗНАВСТВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.

ХАРКІВ, 1928 р. | 4 | Адреса редакції: Харків, вул. К. Лібкнехта, 33, п. 13. Український Комітет Краєзнавства.

М. Криворотченко.

Місто і краєзнавство.

Коли переглянути всю суму краєзнавчих матеріялів так старих, як і зібраних вже за одинадцять років революції, то помітимо один знаменний факт — краєзнавці майже цілком нехтують місто, як об'єкт краєзнавчого дослідження. Головними темами краєзнавчої роботи, очевидно, як спадок старого краєзнавства, досі є природа, побут, фолькльор, археологія, історія. За останній час щодалі дужче зачіпаються питання економічні й виробничі, але вони ще не стали постійним об'єктом навіть для цілком сталих і міцних краєзнавчих організацій.

Зазначені теми почасти виключають місто, як територію прикладання дослідчої роботи (природа, археологія), але більшість із них мають однакове значіння так для роботи в селі, як і в місті (побут, фольклор, історія, виробництво, економіка і т. і.), проте всі ці теми досліджуються на підставі матеріялів села, глухих закутків.

Які причини цього явища? Очевидно старі краєзнавчі традиції надто тяжать ще й над новою роботою; очевидно новому краєзнавцеві надто важко зійти з уторованого шляху, де вже ніби-то добре розроблено й методику досліду й систематику зібраних матеріялів; а почасти ще, очевидно, впливає й той момент, що всяка архаїка барвистіша, наочніша, не вимагає тонкого аналізу великого матеріялу як з минулого, так, особливо, й з мінливого сучасного, а до того ж і здобувається цей матеріял технічно легче й простіше.

Причиною цього явища може бути ще й те, що сам матеріял старого краєзнавства (природа, етнографія, археологія) утворював краєзнавців по селах і містечках і витягав їх з великих міст знову-таки у сільські місцевості, одриваючи від ближчого, але не так з першого погляду цікавого, а до того ж складнішого міста. А локальність територіяльна, яко одна з основ краєзнавства, тільки усилювала цей момент з часом локалізуючи й матеріял в межах певної теми (архаїка, в етнографії, в історії).

Методична література з краєзнавства відбиває на собі вплив цих старих традицій якнайдужче — трохи не вся вона трактує методи вивчання села, „чистої природи". Рідка можна натрапити на матеріяли, що допомагали б краєзнавцеві підійти до вивчання суто міського

життя, а що-до програм на специяльно міські теми, то їх ще зовсім по суті немає, є лише перші спроби в цій галузі *).

Так само і в літературі дослідчого характеру ми ще зовсім не маємо відображення міста, як об'єкта краєзнавчого дослідження, коли не рахувати класичної роботи ак. Багалія „История города Харькова" та нових видань УАН „Київ та його околиці" і „Чернігів" (всі три праці знову майже обмежуються минулим зазначених міст).

Кладучи в основу краєзнавчої роботи поширену схему: природа — людина — виробництво — економіка — соціяльні взаємини — побут і ідеологія, ми тим самим принципово нищимо ріжницю в питомій вазі для краєзнавця окремих частин цієї схеми: *для краєзнавця бо всі елементи, що входять у цю схему мусять мати рівну питому вагу.* В такій постановці питання перевага, що її краєзнавці надають селу, а вірніше — цілковите нехтування міста в краєзнавчій роботі є зовсім неприпустима помилка і шкідлива прогалина.

Місто є визначником стану розвитку суспільства. Місто є той активний елемент в житті суспільства, що за ним нині іде все суспільне життя. Місто в сучасних умовах є культурний, економічний, виробничий і організаційний центр округи і всього суспільства в цілому.

Всі ці моменти говорять самі за себе й за те, яке місце в краєзнавчій роботі мусить посідати дослідження міста.

Локальність територіяльна в краєзнавчій роботі створює те, що тільки за старими темами, як от — етнографія, археологія,— що вже дали великий сировий матеріял, опрацьований, об'єднаний, проаналізований, систематизований науковими інституціями,—відчувається краєзнавцями широка база їхньої роботи — працюючи в якійсь галузі етнографії або природознавства, краєзнавець почуває цілком конкретно, що він робить частку якогось єдиного цілого процесу, він відчуває звязок своєї роботи з роботою тисяч дослідників у цій же галузі. Це дає великий стимул і до певної міри визначає напрямок роботи і рівну її напруженість і систематичність.

Нові завдання, як от — вивчання питань виробничих, економічних,— в умовах територіяльної локальности краєзнавчої роботи, ще не маючи широкої бази зібраного й опрацьованого матеріялу, виявляються здебільшого у випадкових, епізодичних спробах, не стаючи за постійну тему щорічного дослідження, що особливо важно в питаннях економічного порядку. Ця новизна, відсутність дослідчих традицій, нарешті надто шкідливий погляд на сучасні явища, як на матеріял не цінний для краєзнавчої дослідчої роботи, робить те, що в місті не тільки теми, що їх вже розробляють на селі (побут, історія), ба навіть ті галузі їх, що мають ще в собі силу архаїчного — лишаються поза увагою краєзнавців.

Підносячи питання про краєзнавче вивчання міста, ми маємо на увазі ще й те, що в УСРР власне тільки Харків, Київ, Дніпропетровське,

*) В числі 5 „Краєзнавства" буде подано головнішу літературу з питань краєзнавчого вивчання міста. *Ред.*

Одеса та, почасти, Миколаїв є міста, що можна їх розглядати, яко більш-менш ізольовану міську одиницю та й то поки ми не торкнемося питань, наприклад, ринку. Решта міст округових, районних, містечок, що нині стали „поза штатом“, а раніше були офіційними містами, нових „поселень міського типу“, що набувають що-далі дужче міського характеру — всі ці міста й містечка розглядати ізольовано неможна. Так само, вивчаючи питання економіки, виробництва, історії, антропології, обминути ці міста аж ніяк неможливо.

Крім суто краєвого значіння в краєзнавчій роботі, місто має й свої, так мовити, суб'єктивні вимоги до краєзнавців. Такі питання, як: значіння міста в процесі заселення краю, історія розвитку міста, значіння його, яко культурного, економічного, виробничого, адміністративно-організаційного осередку, його сучасний стан і перспективи розвитку — всі ці питання вкладаються цілком у програму роботи краєзнавчого товариства, а проте ні в одній програмі, надісланій до Комітету, ці питання не фігурують, так ніби для краєзнавця місто взагалі в окрузі не існує, навіть для краєзнавчої організації, що зве себе міською або округовою і перебуває повсякчас у місті.

Питання специфічно міського характеру, або такі, що яскравіше відбивають ті чи інші економічні й соціяльні процеси, коли їх вивчати в місті — статика й динаміка населення міста (економічні, соціяльні причини динаміки часто характеризують момент и окружного значіння); соціяльний склад населення; економічне й соціяльне значіння різних груп; побут різних соціяльних груп, особливо побут міського пролетаріяту, все це — актуальні питання для краєзнавця.

Нині, коли таке гостре значіння набувають питання культурної революції — вивчання побуту міського пролетаріяту набуває особливо великого значіння. Вивчання побуту робітництва ще не тільки не розпочато систематично, а й правдиво не поставлено на чергу дня. Ті випадкові записування „частушок“ та низку суто літературних побутових малюнків, що їх ми маємо досі, неможна вважати навіть за початок роботи в цій галузі. Отже повний обсяг питань, що вже міцно увійшли в програму вивчання побуту села, мусить увійти і в програму вивчання побуту міста — житлові умови, одежа, їжа, хатнє начіння, взаємини родинні, стан жінки (зокрема проституції в місті), стан дитини, санітарія й гігієна, інші культурні потреби й навики — книжка, газета, школа, клуб, театр; бюджет родини; побут виробничий, побут громадський — збори, розваги (особливо, місце алкоголю в побуті), клуби, бібліотеки - читальні; фольклор — пісні, приказки, вірування й забобони, — все це мусить стати за постійний матеріял до вивчання і, звичайно, краєзнавці в цьому можуть зробити більше, ніж хтось інший.

Кінець-кінцем — міське господарство, яко певний комплекс; місто, як архітектурне ціле; місто з естетичного погляду взагалі й низка ще незгаданих тут питань стають на чергу до вивчання, щоб заповнити цей шкідливий пропуск у краєзнавчій роботі.

Широкий розвиток краєзнавчої работи не тільки що-до кількости краєзнавчих организацій, а й що-до питань, нині введених уже до програм краєзнавчої роботи, підводить щільно краєзнавців до справи вивчання міста. Це дає надію, що питання краєзнавчого вивчання міста стане в ближчий час постійним завданням. Маючи більше індивідуальних рис, ніж село, маючи більше яскравости й чіткости в окремих моментах, творючи компактніше ціле — місто дає й широке поле і, водночас, конкретніші рямці до краєзнавчого вивчання. Процес вивчання міста мусить будуватися так, щоб - кінець кінцем в наслідок роботи можна було одержати матеріял, який дав би нам так мовити „індивідуальний портрет“ міста, повне обличчя міста, яко певної соціяльно-економічної одиниці, не минаючи разом з тим і всіх тих моментів, що дане місто в'яжуть в єдине ціле з іншими містами, а перед усім визначають його місце в окрузі.

Хотілося би сподіватися, що наступний операційний рік краєзнавчої роботи внесе певні корективи в програми і дасть в них місту відповідне місце.

С. Гнатюк.

Фотографія в краєзнавчій роботі.

Нині вже ніхто не зважиться заперечувати величезне значіння фотографії сливе в усіх галузях науково-дослідчої роботи — вже бо давно фотографія, як розвага, уступилася перед тиском глибших вимог в рівній мірі так „чистої“, як і прикладної науки. Коротко кажучи — нині багато сучасних наук без фотографії не могли би здобути тих досягнень, що вже мають і що далі здобувають.

За приклад візьмім ту величезної ваги роботу, що нещодавно почали робити в порядку загально людської солідарности усі світові обсерваторії, це — складання нової мапи неба. Цю роботу точно й швидко можна зробити тільки за допомогою фотоапарата, бо тільки він може „побачити“ ті зірки, що вже їх людина своїм оком бачити нездатна, тільки він може точно зафіксувати їх положення на небозводі, а тим самим, через низку років, знявши знова ту саму ділянку простору, зможе показати зміну положення, тоб - то рух світил в просторі *).

Тільки з розвитком фотографії людскість здобула змогу дійсно науково досліджувати дуже важливу так теоретично, як і практично галузь — рух тіл, рух тварин. Досить згадати довгі роки дослідження за допомогою фотографії льоту комах і птахів, криві льоту й руху точок крила, повітряні вихрі і т. і. — тоб-то весь той підготовний процес, що ліг в основу практичної аеродинаміки й аеронавтики, щоб визнати значіння фотографії (а нині кінографії) в цій галузі знання.

*) Просто оком можна побачити тільки тисячі зірок, тоді як останнє фотографування неба, зроблене 19-ма обсерваторіями, дало понад 15 мільйонів.

Нині ще одна галузь пристосування фото до вивчання руху набуває величезного суто практичного значіння, це — вивчання робочого руху. На цьому дослідженні американська інженерія перебудовує всю систему організації виробництва й використування робочої сили. Ці ж досліди лягли в основу єдиного наукового центру виробничого тренажу в СРСР — ЦІТ'у *). Ці ж досліди відкривають перед технікою дуже широке поле до механізації виробництва, до заміни розкладених і вивчених рухів людини рухами машини, що має таке величезне значіння особливо в СРСР в сучасну добу напруження індустріялізації країни.

Так само сливе вся ділянка мікрожиття, де було таке величезне поле для суб'єктивних помилок, а то й свідомої фантазії дослідника, і де документом досі був малюнок од руки, зроблений дослідником, що часто міг подати тільки побіжну схему, а не точний малюнок — вся ця ділянка набула можливости документувати найменші деталі на фотографіях.

Теж можна сказати і про звичайне оточення наше — рослини й тварини, що й їх нині документуємо фотографією, а то навіть вивчаємо спеціяльними фото-приладдями інтимні моменти тваринного життя, що їх ми раніше могли спостерігати уривками, випадково або здалеку.

Кінець-кінцем неможна не згадати ще такого суто практичного моменту, як аероз'йомки, що дали нам нарешті знаряддя точної топографічної роботи, зменшивши в сотні, а то й тисячі разів кількість енергії, потрібної на ту ж роботу, і давши змогу скласти точні мапи місць, куди людська нога ступити не могла. Ці топографічні роботи мають і вузькопрактичне значіння в організації нашого земельного фонду: землеустрої, прокладці шляхів і т. і **).

Яке ж значіння має фотографія в суто краєзнавчій роботі?

На наш погляд, на першім місці мусимо поставити завдання, що його висунув Український Комітет Краєзнавства, як актуальну проблему цього дня, а саме — *складання картотеки краєзнавчих об'єктів*, облік усіх більш-менш цінних, цікавих з того чи іншого погляду явищ чи то витворів природи й людини на терені УСРР.

Для кожного зрозуміле, що без фотоапарата ніколи перевести дійсний облік, ніколи зафіксувати, документувати явище чи річ неможна. Запис, найдокладніший опис, топографічний рисунок, малюнок, зроблений навіть майстром, — все це способи, що відбивають надто багато суб'єктивних моментів дослідника, а до того ж всі ці способи вимагають незмірно більше часу і технічних засобів.

Крім цього, так мовити, постійного завдання у краєзнавця ще є завдання його поточної дослідчої роботи. Тут в однаковій мірі в са-

*) Центральний Інститут Праці.

**) Семиріченська дорога, що нині прокладають її (Сибірсько-Туркестанська), широко користувалася аерофотом для прокладки „траси" — лінії шляху. Аерофото дало нарешті мапу білої плями коло Шпіцбергена в останню славетню експедицію льодолома Красіна.

мих різних галузях: в ботаніці, зоології, геології, археології, виробництві, побуті є сила-силенна моментів, що їх без фотографії ніяк інакше документувати неможна. Особливо це торкається моментів мінливих, неповторних, або що з часом зникають, як от — стара народня техніка, відбудування фабрик і заводів, перебудова сіл і міст (отнині, наприклад, виселення з прибережних сіл на Дніпрі і будування нових окр. центрів), старі звичаї — свадьби, вечорниці, ба навіть це цехові звичаї, скажімо, гадяцьких „калашників" або подекуди ганчарів, повінь весняна, наслідки злив і градобою й багацько інших, яких часто неможна й урахувати наперед.

Це є одне завдання, що *його кожний краєзнавець мусить виконувати*, але без фотоапарата ніяк виконати не зможе, це — пропаганда свого краю. В Німеччині, Австрії, ба навіть у нових дрібних державах, як от Польща, Латвія, Фінляндія, — можна всюди зустрінути чудові фоторепродукції найдрібніших моментів з життя країни. Коли взяти шкільні підручники, скажімо, німецькі, то їх густо оздоблено чудовими малюнками знову ж таки з фотографій краєзнавчого змісту *). А яка округа УСРР може похвалитися, що у неї хоч в якій інституції є збірка фотографій хоча б найвидатніших об'єктів, де б кожний охочий міг би побачити їх, познайомитися з округою? Вже не казатимем про альбоми (а Німеччина трохи не по кожному місту їх має), а скажімо, листівки, просто фотовідбитки? Ніде... нічого... ні в кого... **).

А разом з тим уже нині в різних краєзнавчих товариствах маємо понад 6.000 дорослих членів, розподілено їх по 33 округах, — тоб-то, маємо вже досить густу мережу, на яку можна було б спертися в зазначеній документації краєзнавчих об'єктів.

Що фотографувати краєзнавцеві? На нашу думку фотороботу краєзнавця можна було б поділити на дві групи: планову, систематичну і випадкову, епізодичну.

Планова, це — робота по укладанню картотеки і планова дослідча робота кожного краєзнавця. Очевидно для картотеки краєзнавець мусить ознайомитися з зібраними вже відомостями з літератури, преси то-що, розподілити враховані об'єкти й систематично за певною схемою, об'єкт за об'єктом, не хапаючися й виконуючи всі відповідні вимоги, фотографувати їх, документуючи відоме тільки з описів, фіксуючи сучасний стан вже колись може раніше зфотографованого чи змальованого, додаючи потрібні доповнення до зафіксованого частково.

Рівнолежно або, як зручніше, то закінчивши цю роботу, розподіляється вся округа на ділянки і систематично робиться рекогносцировочне обслідування ділянки за ділянкою. В цій роботі питання систематики об'єктів ролі не грає, головний є принцип — „з найменшою

*) Взяти хоча б чудову популярну німецьку „робочу книгу" з географії: „Erdkundliche Arbeits buch", вид. Ferd. Hirt.

**) За останні два роки досить широко почав збирати відповідний фотоархів Всеукраїнський Соціяльний Музей ім. Артема, в Харкові, але спеціяльні завдання заважають йому поставити цю роботу в широкім плані збирання дійсної картотеки краєзнавчих об'єктів.

енергією найбільше наслідків", отже важно покладатися не тільки на власні „відкриття", а якнайширше використувати місцевих мешканців, старожильців, фотографуючи все більш-менш видатне на ділянці.

В дослідчій роботі об'єкт і порядок фотографування визначає сама робота і тут виникає більше питання не „що", а „як" світлити.

Випадкова, епізодична фоторобота краєзнавцеві трапляється на кожнім кроці. Важно взяти за правило: *ні одної найкоротшої екскурсії не робити без фотоапарата.* Перш за все кожного разу краєзнавцеві може трапитися цікавий або науково-важливий момент побутовий, природній, неповторний взагалі, або що повторити його важко технічно. По друге – часу ми маємо так мало і матеріяльних засобів теж, що дати собі розкіш спочатку обдивлятися навіть постійні явища, а тоді робити спеціяльну фотоекскурсію, буде просто злочинством *).

Епізодична фоторобота величезне для краєзнавства має значіння в галузі масових екскурсій і туризму. Сама форма руху і використання великих просторів сприяє документації найбільшої кількости об'єктів, отже і тут стає питання —„що" і „як" світлити.

В обох цих випадках (краєзнавець і турист) очевидно мусять так само мати на увазі перш за все облік, далі науково-цінний матеріял (що в тій чи іншій формі буде придатний для різних дослідників), так мовити купчення сировини краєзнавчої, і лише на третьому місці — втіху, фіксування суб'єктивно-цікавого, естетичного, пам'ятного.

На нашу думку таке пересування уваги навіть туриста і випадкового екскурсанта в бік об'єктивно-цінного, громадсько-значимого не тільки не зменшить цінности навіть фоторозваги, а, заглиблюючи її, дасть їй глибокий зміст, розбудить нові елементи цікавости, відкриє незнанні сторони об'єкта, а разом з тим подасть величезний кількістю і немалої цінности краєзнавчий матеріял.

Як же мусить світлити краєзнавець?

Всі об'єкти фотографування можна грубо поділити на: природничі, виробничі, побутові, історичні. Цей поділ надто умовний за ознаками суто технічних моментів світління — природничі моменти можуть увійти складовою частиною виробничих (розробка), історичних (городище); архітектурні, що часто є спеціяльна галузь вивчання, технічно по світлінню входять у виробничі й побутові й розглядатимуться там, і т. і.

Загальна хиба, що на неї грішна більшість фотоаматорських спроб, це — надавання більшого значіння естетичним ефектам у знімкові, аніж чіткости документації об'єкта. Треба мати на увазі, що в науковій фотороботі ніякого місця не може бути фото-імпресіозніму й експресіонізму, так широко пропагандованім нині загальною фотографією. Отже, головне завдання для краєзнавця — подати на фотографії об'-

*) Автор на початку своєї роботи сам добре пізнав багато втрат неповторних моментів і досі має спис декількох десятків об'єктів побачених, але що до їх у друге непощастило потрапити.

єкт так, щоб усі його характерні ознаки було відбито чітко без вад у співвідношенні частин і світлотіни, без гонитви за красивою групою, ефектним ракурсом *), приваблививми світляними масами.

Фотографуючи об'єкт великий розміром (краєвид, архітектура, побутова сцена) або багатий на окремі цінні деталі, крім загального вигляду, по змозі, треба давати принаймні головніші цікавіші деталі, зняті „більшим планом", тоб-то з ближчої позиції. Треба, щоб сам знімок говорив про загальний розмір об'єкта, отже мусить бути на знімкові якийсь-то об'єктивний маштаб — здебільшого досить, щоб коло об'єкта, краще в площі рівнолежній платівці, стояла людина, або якась звичайна свійська тварина. В деяких випадках конче потрібний точний маштаб, для чого поряд об'єкта ставляють рейку в 1—2 метри заввишки, поділену на дециметри, зафарбовані через один темним коліром. До дрібних речей (археологічні знахідки, кераміка то-що) маштаб ділять на сантиметри, а то й міліметри.

Ще загальне технічне правило — ніякого об'єкта ніяким фотоапаратом не слід знімати ближче за два метри, бо й найкращі об'єктиви (анастигмати) з ближчого віддалення дають хибні знімки, отже за потреби дати більшого розміру деталь треба вживати додаткові заладдя (т. зв. дистар-, протар-, фокар-лінзи, телеоб'єктиви). Загалом техніку самої фотороботи кожний може знайти в звичайнім фотопідручникові **), отже тут ми на суто технічних моментах не зупинятимемось.

(Далі буде).

Д. Соловей.

До опису виробництва самогону на селі.

Справа боротьби з піяцтвом чим-раз дужчої набирає ваги. Загальне побутове й економічне значіння алкоголізму вже широко відомі. Мільйони карбованців, що їх витратило населення СРСР за останній рік на різні напої, конкретно вказують на економічну шкоду, але в цю суму неураховано тої шкоди матеріяльної, що її робить селянському, а разом і цілому народньому господарству, виробництво самогону на селі.

Не зважаючи на величезне зменшення самогонового виробництва за останні роки в звязку з заведенням монополії і посиленням так адміністративної, як і культурної боротьби з цим злом, виробництво самогону на селі і по дрібних містах (а почасти й по великих центрах) ще надто великий розмір має, і раціонально боротися з ним можна тільки докладно і різнобічно вивчивши це шкідливе соціяльне явище в якнайширшім обсязі.

---

*) Точкою зору, що дає „поворот" предмета для глядача. На ракурсах архітектура, скульптура, портретне мистецтво здобувають свої естетичні ефекти.

**) Напр. С. Н. Кравцов (Крига). Що треба знати фотоаматорові. Вид. Книгоспілки. 1928 р., ст. 216, ц. 1 крб. 50 к.

Щоб допомогти справі вивчання цього явища, подаємо програму обслідування й опису виробництва самогону. Програма в основі звертає увагу на техніку і, головние, господарське значіння виробництва, на ту шкоду економічну, що воно дає в селянськім господарстві, лише злегка зачіпаючи побутові моменти (як от п.п. 41 — 43), вважаючи, що економічний бік справи є нині актуальнішим, а до того ж маючи на увазі й те, що побутовий бік має самостійне значіння й мусить вивчатися так само досконально за спеціяльною програмою, що мусить охопити ширшу тему: „побут і алкоголізм“ в цілому.

Подана далі програма дасть змогу кожному краєзнавцеві зібрати й обробити матеріял по своєму селу чи-то району й тим здобути собі повне уявлення одного з надто значних соціяльно-економічних моментів з життя села, а зібрані описи з багатьох різних кутків УСРР дадуть змогу обробити матеріял в маштабі Республіки і підвести загальний підсумок шкоди для цілого народнього господарства.

Зважаючи на те, що з виробництвом самогону люди ховаються, для обслідування й опису треба вибирати те село, що його добре знає краєзнавець, де він може дізнатися про те, чого „чужому“ не скажуть і де він може на власні очі побачити те, чого іншому не покажуть. Треба пам'ятати, що мета цього опису не кримінальна, не виявлення винуватців для карного переслідування, а добросовісне, сумлінне наукове дослідження явища й виявлення його соціяльних, економічних і інших причин та наслідків.

Програму ми подаємо в формі анкетного листка. Зібравши відповідний матеріял, краєзнавець на підставі його легко зможе зробити звязний текстовий опис одного або й цілої групи залюднених пунктів разом, якщо він сам, або в гурті з іншими збере отакі анкетні відомості не за один, а за кілька їх. Але бажано, більш того—*конче потрібно*, щоб до Українського Комітету Краєзнавства було надіслано матеріял у першу чергу в формі відповідей на питання, зазначені в анкеті, з додержанням тої черги й нумерації, що і в анкеті, і за кожен окремий залюднений пункт нарізно, *бо без цього звести до одного знаменника весь надісланий матеріял буде сливе зовсім неможливо.* Але, звичайно, було б бажано, щоб краєзнавці, крім зазначеного анкетного матеріялу, надсилали також і дані, опрацьовані вже в формі звязаних текстових описів та інші свої зауваження та матеріяли, що стосуються даної справи.

План до опису виробництва самогонки в селі.

(Анкетний лист).

1. Назва обслідуваного заселеного пункта . . . . округи . . . . району. . . . .
2. Скільки кілометрів од міста.
3. Скільки в селі всіх господарств.
4. Скільки в селі всієї людности.

5. Чи вважають село в цілому за багате, чи за бідне.
6. З чого людність села переважно живе.
7. Чи дуже розвинено в селі нехліборобські промисли і які саме.
8. Чи існує в селі крамничний продаж горілки державного виробництва.
9. Як давно почалося виробництво в селі самогонки (коли можна, то зазначте рік).
10. Хто перший почав у селі це виробництво самогонки і що цьому сприяло.
11. Скільки протягом останнього року у селі було дієвих апаратів:

а) тих, що селянство користується ними не систематично, виробляючи самогонку для власного споживання,
б) тих, що працюють постійно, систематично, виробляючи самогонку для продажу, так би мовити, „промислових“ апаратів.

12. Яких продуктів вживається для виробництва самогонки (борошно житнє, пшеничне, ячне, мелясу, цукровий буряк, садовину і т. і.)

13. Який продукт найбільше використовують в обслідуваному пункті для виробництва самогонки.

14. З якого продукта виходить найкраща самогонка.

15. Яка наблизно частина із загальної місцевої продукції самогонки виробляється з найбільш уживаного у виробництві продукта, що ви про його згадали у пункті 13.

16. Як виробляють борошно для самогонного виробництва.

17. Скільки борошна йде пересічно на один заряд при виготуванні розчину.

18. Що ще кладуть у розчин крім борошна (відвар хмелю, дріжджі і т. і.) і скільки в один заряд.

19. Опишіть коротко, як виготовляється цей розчин.

20. Скільки із зазначеної кількости розчину виходить пляшок самогонки.

21. Опишіть спосіб виготування розчину із інших продуктів, окрім борошна, із зазначенням, скільки кожного продукта йде на один заряд і скільки з того виходить пляшок самогонки.

22. Виявіть усі ті свята й інші дні, під які звичайно селяни викурюють самогонку протягом року для власного споживання (це стосується апаратів, що позначені в п. 11-а) і підрахуйте, скільки пересічно протягом року буває цих нагод для праці одного апарату.

23. Скільки разів пересічно протягом року заряжають кожен „промисловий“ апарат, що виробляє самогонку для продажу (це стосується апаратів, що позначені в п. 11-б).

24. Спробуйте тепер на підставі п.п. 11, 15, 17, 22, 23 і інш. вчислити, скільки всього наблизно переробляють протягом року на самогон у описуваному вами пункті пудів борошна.

25. Вчисліть на підставі п.п. 11, 20, 22, 23 і інш., скільки наблизно виробляють протягом року в описуваному вами пункті пляшок самогонки.

26. Зробіть описи вживаних для виробництва самогонки апаратів і додайте, якщо зможете, фотографії, рисунки тих апаратів, або принаймні їхні схеми (особливо апаратів у дії).

27. Зробіть короткий опис техніки й процесу самого викурювання самогонки.

28. Опишіть усі хитрощі, що вживається для схову „завода“, коли він буває в дії, й окремо, коли він не працює.

29. Чи були протягом року нещасливі випадки, що звязані з виробництвом самогону. Зробіть опис цих випадків із зазначенням їхньої кількости і грошової суми втрат.

30. Скільки в даному пункті в час обслідування коштує:

а) пляшка самогонки.
б) пляшка горілки державного виробництва.
в) 100 кілограмів борошна (центнер).

31. Опишіть способи продажу і місця продажу самогонки.

32. Хто найбільше викурює самогонки: заможні, середняки, незаможні (зробіть докладні характеристики самогонщиків як з громадського, так і соціяльно-економічного боку).

33. Чи провадиться виробництво різних сортів самогонки, очистка її.

34. Як ставиться місцева влада до факту існування в селі самогонної продукції.

35. Чи були випадки відбирання владою апаратів і скільки їх протягом року було відібрано.

36. Що зроблено з відбираними апаратами.

37. Як селянство, що само не викурює самогону, ставиться до промислу та до переслідувань самогонного виробництва.

38. Чим пояснюють самі селяни факт поширення в селі самогонки і що цьому поширенню сприяє.

39. Чи провадиться боротьба з самогоном громадськими заходами і як саме.

40. Як впливає самогон на зміну побуту в даному заселеному пункті

а) з боку етичного,

б) з боку економічно-господарського.

41. Зберіть місцеву народню термінологію, звязану з самогонним виробництвом (як звуть самогон, самогонщиків, апарати для виробництва, їхні окремі частини і т. і).

42. Запишіть самогонні пісні, приказки, анекдоти народнього походження і т. і.

43. Чи відрізняється дане село в справі організації і поширення самогонної продукції від инших сусідніх сіл і чим саме.

44. Инші зауваження.

45. Прізвище й адреса того, хто подає відомості (для дальших зносин).

До роботи гуртків Юних Натуралістів.

Вважаючи на надто різні умови роботи різних шкіл, що при них організовуються гуртки Юних Натуралістів, і неможливість виробити якусь стандартовану, для всіх однакову форму програми їхньої роботи,— подаватимемо в дальшому програми вже випробовані в практиці школи. Досвід шкіл, що вже працюють в цьому напрямку, допоможе й решті шкіл знайти форму, найпридатнішу для їхніх умов.

Далі подаємо програму гуртка Юних Натуралістів, організованого учнями трудшколи при Дніпропетровській Обласній сільсько-господарській досвідній станції в Сінельникові.

Редакція.

Програма роботи гуртка Юних Натуралістів.

При Дніпропетровській Обласній сільсько-господарській досвідній станції.

Роботу всього гуртка Юних Натуралістів розбито на три основних секції: ботанічну, зоологічну, метеорологічну. Робота по всіх секціях провадиться за певним планом.

1. Ботанічна секція.

а) Фенологічні спостереження: поява проростей, дальше зростання, зацвітання рослин, кінець цвітіння, початок визрівання, кінець вегетаційного періоду рослин.

б) Пристосування рослин до різних умов: рельєф місцевости, захист від випару, захист від спеки і т. і.

в) Розподіл рослин залежно від середовища: луки, багнище, схили і т. і.).

г) Вивчання життя рослин у біологічному розсадникові.

ґ) Постава різних спроб у лабораторії: проростання насіння залежно від вогкости насіння, що проростає, і т. і..

д) Водяні рослини й спостереження над ними: в акваріумі та ставку.

е) Шкідливі та корисні рослини.

ж) Збір колекцій, гербарія, насіння диких і культурних рослин і т. і.

з) Складання списку наших культурних і диких рослин, що найчастіше трапляються.

2. Зоологічна секція.

а) Назви наших головних тварин.

б) Місце їх життя.

в) Вивчання життя деяких тварин у природі та неволі (в живому кутку).

г) Характерні пристосування й риси в житті цих тварин залежно від середовища, в якому вони живуть (їх норов, звичаї, житло, їжа і т. і.).

ґ) Шкідливі й корисні тварини.

д) Охорона тварин.

е) Складання колекцій.

ж) Улаштування живого кутка.

з) Тварини, як віщуни погоди.

Через велику кількість членів і їх зацікавленість до цієї секції, ми розбили її на 4 групи:

Ссавці. Птахи. Земноводні. Комахи.

Кожна з цих груп має свою програму, що відповідає загальній програмі зоологічної секції.

3. Метеорологічна секція.

а) Спостереження над температурою, хмарністю, опадами, вітром і тиском барометра.

б) Оптичні явища: круги коло місяця, сонця, захід і схід сонця, веселки.

в) Атмосферна електрика: блискавки, сполохи.

ґ) Ув'язка метеорологічних спостережень з поведінкою тварин.

Крім цієї програми для секцій було накреслено загальну програму для роботи всього гуртка:

1. Створення музею із зібраних колекцій.

2. Зібрання різних етнографічних матеріялів (мала бути секція для вивчання побуту края).

3. Видання свого журналу, де будуть вміщуватися роботи й спостереження членів гуртка (журнал ще не випущено, але деякі матеріяли підготовлено).

4. Читання лекцій і доповідей членами гуртка й особами більш-менш компетентними.

5. Складання мапи природи нашого району.

6. Влаштування планових екскурсій, щоб збирати матеріяли для колекцій, знайомитися з нашою природою й проводити спостереження.

7. Влаштування ділянки наших культурних рослин.

НАШ КРАЙ

А. Фещенко.

Корсунські острови та їхня околиця *).

Природу на Вкраїні ще не вивчено. Ми не знаємо, як найдоцільніше використати її ресурси. Також нам не досить відомі забутки Української природи. І на жаль широке радянське суспільство тієї думки, що природа нашої країни хоч і оспівана в піснях, але особливо цікавих об'єктів не має. А тимчасом багатство й краса її марнується, а то й гине на наших очах.

Світ. Костюченко.

Острів Янталець.
Будова верств граніту та водоспад.

В звязку с цим гостро повстає питання про охорону природи взагалі, а зокрема про заснування заповідників природи. І треба вітати заходи НКО, що в центрі та округах організовано Комісії охорони

*) Вважаючи на цікавість теми, зачепленої в даній статті, друкуємо її майже без змін, але вважаємо за потрібне відзначити деякі моменти.

Автор допустив низку помилок у визначенні об'єктів, що могло бути наслідком не повного використання відповідних наукових матеріялів. Через те ж мабуть автор подає часто стару назву вида, що нині розбитий вже на низку самостійних (напр., Stipa penata L. нині розбито на види: S. Iohannis Czelak, S. tirsa S, S. Grafiana Stev. і ін. Поширення цих видів почасти покладено в основу поділу України на ботаніко-географічні провінції).

природи, з другого боку, конче треба коло цієї справи організувати широку радянську суспільність, притягнути до неї спілки, ЛКСМ, вчительство, школу й свідомі кола населення.

Дуже бажано, щоб заповідники природи розташовано в міру можливости рівномірно на терені України, але є на Україні такі куточки природи, що посідають виключне становище і вимагають охорони в першу чергу.

До таких, можливо нечисленних, куточків природи належать, на нашу думку, острови на р. Росі в м. Корсуні, на Шевченківщині, та їхня околиця (географ. ширина 49°25, і довж. 0,56 від Пулкова).

Згадані острови та їхня околиця лежать на Наддніпрянській височині, на південно-східній межі Української Кристалічної смуги (ця межа в районі Корсуня йде від Білої Церкви й Богуслава, через Корсунь, на с. Набутів, перетинає р. Вільшанку в м. Городищі і йде далі через Смілу до р. Тясмина) *). Крім того, в околиці Корсуня проходить південно-західня межа колишнього Дніпровського льодовикового язика, а також західня межа района Київської дислокації **). Таким чином тут збігаються три сторінки з геологічної історії України.

Річка Рось в згаданій місцевості, вижолобивши собі річище в сипких четвертинних, а можливо й третинних покладах ***), спускається численними бурхливими водоспадами просто по гранітних виступах. Гранітове дно р. Росі тут дуже нерівне. Часом трапляються глибокі западини (до 3—4 метр.), то менші й більші виступити граніта сіріють острівцями над водою, що підчас повіди затоплюються. Там, де гранітові скелі підносяться на великій площі утворюються острови. Фундамент цих островів гранітовий. Вони підносяться понад рівень води на 10—15 метр. Зверху деякі острови вкрито шапкою з сипких порід (лес, чорнозем) завтовшки на 2—3 метри. Так що деякі острови мають вигляд горбів-гір та стрімких шпилів. Інші острови, навпаки, низькі, ледве визирають з-під води, і місця, оголені з-під води, завалено величезними кам'яними скибами. Це все разом із стрімкими сірими скелями, що звисають над водою, вражає своєю суворістю і нагадує краєвид архейської ери.

Скрізь граніт покраяно цілою системою тектонічних щілин. При тому ті щілини, що є в фундаментах островів, здебільшого вигнуті дугою вгору, і складається таке враження, що неначе острови висунуто, а р. Рось в западинах.

Автор не чітко підкреслює і виділяє особливо цікаві рослинні форми (напр., Pirus torminalis) од звичайних для тої місцевості (напр., Ficaria ranunculoides і ін.). Так само не відокремлено в певну групу рослини, що штучно перенесені, як от — Ginkgo biloba, Sjringa vulgaris і ін., але всі ці моменти, очевидно, мусять стати за теми дальшого дослідження цього дуже цікавого куточка Правобережної України. *Редакція.*

*) За акад. Тутківським.

**) Див. В. Різниченко. В горах і кручах района Київської дислокації.

***) Таке припущення можливе, бо в окол. Корсуня в ярах по р. Росі є Канівський Київський, Харківський і Полтавський поверхи.

В багатьох місцях на гранітових виступах біля води є заглибини від 1 до 4 м. глибини та від 0,5 до 1 м. в діяметрі. Стінки цих заглибин вишліфувані й мають спирально-вижолоблену поверхню. Це очевидно є так звані „велетневі казани" — памятки льодовикової епохи. Всього їх нараховується біля 10; при чому половина — під водою. В одному казані є навіть гранітовий наметняк з $^{1}/_{4}$ м. в діяметрі (з червонявого граніта).

Граніт на островах сірий, крупнозернистий, рапаківі. Він дуже швидко вивітрюється: в деяких місцях жорству можна брати лопатою.

Світ. Костюченко.

Другий острів.
Щилинчість граніту.

Вода підмиває стрімки береги гранітові, поширює тектонічні щілини, в наслідок чого утворюються природні печері. Є кільки печер штучних, до 4 м. довжини, 2-х — ширини й заввишки в ріст людини. Вхід деяких завалено каміням. Походження їх невідоме.

Таємничість стрімких скель ще збільшується від кривāво-червонявих плям, що розкладені по їхньому сірому тлі. Це, очевидно, продукт хемічного вивітрювання граніту.

Рось численними рукавами обгортає острови і в деяких місцях сперечається з порогами, в інших надає водоспадами, а часом біжить дуже тихо. На весні, підчас поводи, вода затоплює значні простори островів. У деяких місцях в заглибинах залишаються озерця на все літо.

В багатьох місцях грунтова вода витікає просто зі скель. В одному місці є навіть джерело значних розмірів, з якого вода тече постійно. Вода з того джерела, як кажуть старожили, „дуже смачна і очевидно мінеральна".

Клімат не досліджено, але є дані, що сусідній Канівський район по числу гроз-злив посідає одне з перших місць на Україні.

Ґрунти також не досліджено, але в основному переважає чернозем. Підґрунтя — лес.

Територія Корсунських Росевих островів та їхня околиця лежать біля південної межи правобережного лісостепу, а з другого боку — недалеко від Дніпра. Отже тут схрещуються флористичні смуги, де точиться могутня вікова боротьба двох формацій — степу й лісу, а також стріваються рослини східньо-европейські й азійські, що перекинулися через Дніпро, з представниками Західньої Европи. Крім того можна припускати, що вогкі північні схили скель дали притулок для низки північних рослин-реліктів, що залишилися, як пам'ятки, від колишнього льодовика.

Дику флору тут можна поділити на такі головні типи: 1) Флора степових цілин, 2) мішаного лісу-чагарників, 3) скель, 4) води, 5) луків.

На степових цілинах такі рослини: крокус — (Crocus Variegatus Hop. Hor.), горицвіт — (Adonis vernalis L), сон великий — Pulsatilla patens Moll.), сон чорнобривець — (P. pratensis L.), гадюча цибулька — (Muscari racemosum Moll. і M. Tenniflorum Fausch), Ornithogalum nutans L., сон білий — (Anemone silvestris L), козелець шовковий — (Ranunculus illyricus L), Filipendula hexapetala Gilib., Verbascum phoeniceum L, Arenaria graminifolia Schrad., гвоздика — (Dianthus polymorfus M. B.) Echium rubrum Jacg, шальвія — (salvia nutans L, S. nemorosa L і S. pratensis L), Phlomis tuberosa L, Xeranthemum annuum L, Festuca ovina L, Kocleria cristata Pers., тирса — (Stipa capillata L), шовкова трава — (S. pennata L) майже знищена, Veronica spicata L, Echinops Ritro L, зіновать — (Cytisus auvstriacus L і C. ruthenicus Wol.), Caragana frutescens D. C., Prunus spinosa L, Spiraea і т. і. Елементи степової флори стріваємо взагалі по сухих схилах-узбережжах Росі.

В мішаних *лісках*-чагарниках ростуть: Граб — (Caprinus Betulus L), ясень — (Fraxinus excelsior L), липа — (Tilia cordata Mill), клен — (Acer platanoides L, A. Tataricum L і A. campestre L), явір — (Acer pseudoplatanus L), осика — (Populus tremula L), груша, дуб, бузина чорна — (sambucus nigra L), бузина червона — (S. racemosa L), базник — (S. Ebulus L), бруслина — (Euonymus Verrucosa Scop.), проскурина — (E. europaea L), Lonicera xylosteum L, L. tatarica L, свидина — (Gornus sanguinea L і C. mas L), ліщина, крушина — (Ramnus cordata), береза, вільха — (Alnus incana Willd. і A. aglutinosa Gaertn.), калина, гордовина — (Viburnum lanlana L), вяз, шипшина, тернина, глід — (Crataegus), бузок — (Syringa vulgaris L) *), осокор — (Populus nigra L), ялівець — Juniperus communis L і J. sabina L), модрина — (Larix decidua Mill.), сосна, ялина, горобина (рябина), Pirus torminalis Ehrh (Sorbus torminalis) **), тис — (Gaxus baccata L) і т и.

*) Насаджене.

**) Знищена.

Зільна флора: підсніжка (Galanthus nivalis L) *), проліска дволиста— (Scilla bifolia L), проліска — (Scilla cernua Red) **), гусяча цибулька — (Gagea lutea K. G. i G. minima R. G.), ряст — (Corydalis solida Sm.), Anemone ranunculoides L, пшінка — Ficaria ranunculoides Roth.), щемелина — (Pulmonaria officinalis L), Primula officinalis Jacg., вороняче око — (Paris quadrifolia L), купена — (Polygonatum officinale All.), конвалія — (Convallaria majalis L), Glechoma hederaceum L, Chrysoplenium alternifolium L, люби мене — (Asarum europaeum L), фіялка —(Viola odorata L). Anemone nemorosa L***), Stellaria Holostea L, філинник — (Aristolochia Clematitis L), тюльпан—(Tulipa silvestris L), валеріяна — (Valeriana officinalis L), Ranunculus auricomus L, Asperula odorata й інші.

Світ. Костюченко.

Другий Острів.

Велетенський Казан.

Флора скель: Sedum acre L., Українська до-[illegible] — (Sempervivum ruthenicum Koch.), Ranunculus orthoceras Benth et Kook (Ceratocephalus orthoceras Mush). Asplenium septentrionale Hoffm., A. ruta muraria L, Polipodium vulgare L. і ін. Численні обрісники (Lichenes) і мохи (Briophita) скель найменше досліджені, хоча їх і надзвичайно багато видів.

Лучна флора — склад її самий звичайний.

В загальному багата й різноманітна дика флора ще мало досліджена.

Що-до чужоземної флори, то треба відзначити, що її всю вже знищено (раніше на деяких островах був парк). Між іншим залишилася одна деревина—Ginkgo biloba, деякі Thusa т. і.

*) Західня, трапляється дуже рідко.

**) Дуже рідко трапляється, східня рослина.

***) Північна, дуже рідко трапляється.

Фавну ще менше досліджено, ніж флору. Подаємо короткий список лише місцевих назв тварин: *Ссавці*: Кажани (дуже багато), Їжак, Мідиця, Кріт, Куниця, Борсук (зараз вже немає, перейшли в сусідній ліс), Тхір, Ласка, Лис, Водяний щур і т. і. *Птахи* (найхарактерніші): Дремлюга, Зозуля, Ракша, Одуд, Риболовка (дуже багато), Ятлі, Крук, Гайворон, Сойка, Шпак, Ремез, Іволга, Трясогузка, Соловей, Голуб дикий, Горлиця і т. ін. *Плазуни*: Вертільник, Ящирка зелена, Ящирка звичайна, Вуж, Гадюка, Черепаха і т. ін. *Земноводники*: Рахкавка, Ірица, Жаба і т. ін. *Риби* (також лише народні місцеві назви): Пализ, Сом, В'юн, Мінога, Явдошка, Щука, Головень, Судак, Окунь, Йорж, Білизна, Короп, Карась, Лящ, Плитка, Морена, Линь, Бабка, Бубир, Верховід, Рибець, Піскун, Стопець, Проскіра і т. ін.

Комахи, раки, павуківці, мякуни, черви дуже мало досліджено.

Отже на нашу думку заслуговує на увагу і вимагає охорони вся природа островів і їхньої околиці в цілому, а зокрема такі цінні об'єкти: з геології: 1) деякі скелі, 2) деякі тектонічні щілини, 3) велетневі казани, 4) деякі джерела і т. ін.; з флори: 1) деякі степові цілини з Stipa pennata (S. lato), S. capilata, Crocus sp. й іншими рослинами-степняками; 2) деякі чагарники з Galanthus nivalis, Seilla cernua і ін.; 3) деякі скелі з Sempervivum rutenicum, що суцільним килимом вкриває їх, папоротниками, обрісниками, мохами й т. ін.; 4) Східне дерево Ginkgo biloba й інші чужоземні дерева; з фавни: 1) Борсука, 2) Ракшу, 3) Крука, 4) Ремеза, 5) Риболовку і т. ін. А також деякі риби — сома, судака й інш., що їх виловлюють хижацьким способом.

Околиці Корсунських островів досить багаті з геологічного боку, а саме:

1) В урочищі „Писареві ліски" (1 кл. від островів), та в Бельбиному яру біля с. Вільхівчика (7 кл. від остр.) можна спостерігати західню межу Канівської дислокації; юрські поклади, що там залягають, репрезентовано батським і келовейським поверхами; крейдяні поклади — сеноманським поверхом з його скам'янілими белемнітами й амонітами.

2) В лісі „Гапчариха", в яру Мазарня (1 кл. від остр.) залягають третинні поклади: Київський (глиною в Корсуні селянські хати помазано), Харківський, Полтавський поверхи.

3) Біля с. Виграєва (6 кл. від остров.) залягає Канівський поверх (горізонти „а" і „в").

4) В околишніх ярах можна спостерігати — марену (наметняки).

5) „ „ „ „ „ поховані ґрунти.

6) „ „ „ „ „ кості мамутові.

7) Там же, біля с. Виграєва — гнейсовий виступ з рештками згаслого вулкана — виливні жильні породи: червоний дрібнозернястий граніт, діябаз і т. ін.

Таким чином Корсунський куточок природи посідає дуже вигідне місце на території України. Він лежить в тій частині УСРР, де схрещуються цікаві геологічні межі й флористичні смуги. І коли взяти на увагу цінні геологічні об'єкти, різноманітність біо-формацій (суспільств)

зокрема, й багатство флори й фавни взагалі (ще не вивченої, як слід) з їх рідкими й чужоземними представниками (Ginkgo), а також те, що й околиця досить багата, особливо з геологічного боку,— то можна сказати, що вся територія згаданих Корсунських островів та їхня околиця має велике наукове, загально-освітнє, педагогічне, практичне й художнє значіння.

Тут геолог, фіто-й зоогеограф, ботанік і взагалі природник міг би мати цінну ділянку для досліджень, а шкільна молодь, студентство, вчительство й люди голодні на знання, підчас екскурсій, могли б навчитися в цьому багатому живому музеї природи й оглянути геологічну будову островів та їхньої околиці, яка рідко де є на Вкраїні така багата й різноманітна.

Разом з тим можна було б охоронити цей куточок природи, що має не аби-яке і художнє значіння *). Також слід відзначити, що площа всієї територї, що її бажано взяти під охорону, невелика, дорівнюється приблизно 25 — 30 гек. Крім того територія лежить всього в 3-х кл. від залізничної станції, що важливо для відвідувачів з інших частин УСРР *).

Але треба відмітити, що описаному клаптикові землі загрожує небезпека: за останні роки територія островів обернулася на місце для гуляння. Численна публіка витовкує й вириває з корінням цінні рослини, а також розганяє птахів. Крім того новий орендар — Дорпрофсож, якому Корсунський відділ М. Госп. здав острови на 12 р., проєктує зробити розчистку кущів і навіть ставити будинки на одному з островів на степовій цілині. Потрібно цей куточок природи охоронити, поки не пізно.

Косовський.

Основні риси селянського лановодства пригородньої зони Херсону.

(Херсонського агро-району) **).

Селянське лановодство пригородньої зони (Херсонського району), через посушливий клімат, відрізняється по стійкості й по структурі від других районів Херсонщини, які знаходяться в сприятливіших умовах як ґрунтових, так і кліматичних.

Розташовано район в південно західній частині Херсонської округи, при чому з південного боку він межує з річкою Дніпром і Дніпровським Лиманом, з східнього боку з Бериславським районом, з північного боку— Снегерівським районом і західнього — з Миколаївською округою. Цей район посідає територію найпосушливішої зони степового півдня України,

*) За відомостями, що їх має редакція, Корсунські острови проголошено заповідником місцевого значіння. *Ред.*

**) З робіт Відділа. Пристосування Херс. Досвідн. Ст.

який охоплює придніпровську смугу степів. Територія району включає в себе площу 189.573 гектарів придатної та непридатної землі. В районі є 21 сільрада при 90 населених пунктах з окремими хуторами. Приміська зона Херсонського району сприятливіше забезпечена ринками збуту: Херсон, Миколаїв і місцеві базари в с. Станіславі й п. Покровському. На місцеві базари привозять зерно-хліб, продукти молочного господарста, садовину та городину. М. Миколаїв, розташовано 25 верст від межі району. Що-до шляхів сполучення—цей район більше забезпечений, ніж інші райони. На території району проходять 2 залізниці: Херсон — Миколаїв та Мерефа — Херсон. Залізничних станцій 3 (Херсон, Копані й роз'їзд-платформа Кисілівка). Район має 7 пароплавних пристанів, які в період навігації звязані пароплавним сполученням з різними містами степу (Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Кахівка, Бериставь, Цюрупинськ). Великих трактових шляхів є 2 (Херсон — Миколаїв, Херсон — Берислав). Херсон розташовано коло гирла Дніпра, має гарно обладнаний порт для експорту хліба. Звязок в районі підтримується 5-ма поштовими пунктами й кільцевою поштою. Крім того є телефонний звязок 5-ти населенних пунктів з містом і декілька (5) радіоустановок.

Що-до клімату, район характеризується цілою низкою особливостей, які відрізняють його від інших районів. Зима не стійка, з різкими хитаннями погоди, майже завжди без снігу. Весна коротка, швидко переходить в літо. Літо посушливе, жарке, непомітно переходить в осінь. Осінь мягка, тепла, майже суха. Опадів за рік випадає 337 м.м. і по частинам року розподіляється нерівномірно: максимум їх наприкінці літа й мінімум в-осени й зимою. Низька відносна вогкість повітря. Річна t^0 10.3^0, максимум в липні $23,4^0$ й мінімум в січні -2.3^0. Абсолютний максимум $+39,9^0$, абсолютний мінімум $-26,8^0$. Посуха пригородньої зони являє собою звичайне явище, яке буває довгочасним. Найбільше посушливі осень і весна. Діяння посухи особливо різко виявляється за наявности стійких суховіїв північного й північно-східнього напрямку.

Рельєф місцевости рівний, 10 — 22 саж. над рівнем моря, з слабим розвитком балок і ярів. Водні байсени — Дніпро, Інгулець, Конова, які протікають по межах району. Ґрунт — бурі й каштанові південні чорноземи (від 1,8% до 2,5% гумусу), залягають вони на нормальному трошки піскуватому лесі, багатому легко-разчинними солями (карбінатами). Характерне для ґрунту района є те, що ґрунт легкий для обробки й рихлий, за посиленої обробки дуже розпорошується. Помітно розповсюдження солонцьових плям у районі, які розташовані в западинах. Рослинність степова, лісу немає.

Господарсько-економічні риси району такі: середня плотність населення — 40 чол. на 1 кв. км. Основна галузь — хліборобство, при чому система лановодства — зернове рябопілля. Останнього часу в більшості господарств переважно беззмінна зернова продукція. Головний хліб — озима пшениця, жито, ячмінь.

Всього в пригородній зоні на 1/IX 27 р. є 9.711 селянських господарств. Землі трудового користування є 148.810 гект. (з них удобної 136.304 гект. і неудобної 12.506 гект.), під плавнями й водоймами 37.150 гект. Державної землі 3.613,6 гект. В районі є 60 земгромад, з них 17 перейшло вже на статут; 9 т-в; колгоспів разом з тракторними т-вами 45; є кооперативне т-во, плодоовощна й садогородна артіль і одна комуна.

Крім того в районі є ціла низка г-в держ. установ, напр.: с.-г. технікум, Досвідна Станція, Психолікарня, Радгосп „Радянська земля" й дитмісто. Ці держ. установи мають ланові зернові г-ва великого типу. Сільсько-господарського населення є 45.123 чол., з них нехліборобського 469 або 4,8%. На 1 їдця припадає 2—2,5 гек. орної землі.

Диференціяція господарств що-до забезпечености засівплощою в 1927 була в такому стані:

Бідняцьких господарств		2.138
Середняцьких	„	6.354
Інших	„	1.319

Склад засівплощі різних культур такий (в дес.):

Табл. 1

Назва культур	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Оз. пшениця	10.305	19.621	27.451	39.891	43.271
„ жито	15.865	18.303	14.366	14.851	7.859
Яр. пшениця	3.116	6.021	6.056	4.212	1.867
Ячмінь	17.673	19.698	15.619	20.718	23.160
Овес	1.755	1.794	1.095	1.808	2.307
Гірчиця	1.347	689	661	138	65
Просо	1.904	474	1.859	456	396
Разом	**51.946**	**66.500**	**67.007**	**82.077**	**78.925**
Кукурудза	2.639	1.929	5.424	3.426	3.808
Соняшник	1.180	651	1.082	900	931
Картопля	512	600	1.413	2.874	2.467
Баштан	6.328	6.381	7.768	5.562	7.805
Разом	**10.659**	**9.566**	**15.687**	**12.762**	**15.011**

Ознайомившись із складом культур по засівплощі й з розподіленням їх в останнє пятиріччя, можна помітити, які культури мають тенденцію поширювати засівплощу. На першому місці стоїть оз. пшениця. Це цілком зрозуміло. Озима пшениця являє собою ринкову культуру, яка через експорт сплачує працю хлібороба й дає значніший прибуток, ніж інші культури. З ярих йде вперед ячмінь. Яра пшениця через

слабку стійкість проти посухи в першу чергу гине, так що в окремі роки не вертає навіть насіння. Через те 1927 р. площа ярої пшениці скоротилася майже вдвоє. З просапних культур видне місце посідають кукурудза й баштан. Баштан (кавуни) становить культуру ринкову й тому площа його (коли подивитись на табл. 1) стабільна. Кукурудза — культура, що її врожай йде більше на середгосподарське використання, також має значно підвищену площу, ніж сояшник і картопля. Сояшник, на Херсонщині заведено не дуже давно (підчас війни). Крім того, через часті посухи сояшник погано розвивається й не дає високого прибутку, порівнюючи з кукурудзою. Картопля широкого розповсюдження також не має й буває для середгосподарського використанння. Місцеві ринки — Херсон, Миколаїв, а також і маси сільсько-господарського населення користуються для споживання в великій кількості випадків ввозною картоплею з Лісостепу.

В пригородній зоні особливо величезну ролю повинні відограти громадські сівозміни в реорганізації рябопілля та ліквідації беззмінної культури хлібів. Заведенням громадських сівозмінів буде досягнуто встановлення поліпшено-парової системи рільництва, при чому за наявности парового просапного клина повинно бути досягнуто підвищення врожайности й надано йому стійкости.

Щорічне збільшення території під громадськими сівозмінами й під паро-просапним клином підтверджує можливість реорганізації лісостепового рільництва й надання йому стійкої форми. Паро-просапний клин, а особливо паровий, являє в умовах посушливого степу єдиний засіб, що гарантує врожай і тому поширенню парової й паро-просапної площі надається особливої уваги. Табл. № 2 ілюструє поступове поширення громадських сівозмінів просапного клину.

Табл. 2.

Роки	Кількість земельних об'єднань	Площа в десятинах під громадськими сівозмінами	Площа в десятинах *) паро-просапного клина в межах громадських сівозмінів
1923-24	3	3.909 десят.	1.309 десят.
1924-25	11	14.957 „	4.650 „
1925-26	15	17.699 „	5.863 „
1926-27	29	24.001 „	6.918 „

Тенденція до поширення громадських сівозмінів наявна, тому конче потрібне прискорення темпу їх заведення й остаточного оформлення.

Особливо в серйозному стані в пригородній зоні перебуває кормове питання. Але кормове питання на себе звертає увагу не тільки

*) Чистого пару в пригородній зоні ураховано: в 1924 р.—3.150 д., в 1925 р.—5.457 д., 1926 р.—7.600 д., в 1927 р.—16.447 десят.

в роки недородні, а й у сприятливі роки скотина теж страждає від нестачи кормів. Пригородня зона, не зважаючи на переспективи розвитку молочного скотарства, має всього лише 0,13% від усієї території під кормовою площею. В небагато кращому становищі перебувають села, що розташовані по берегах річок та озер, де населення забезпечує худобу на зиму плавневим сіном та зеленим очеретом. Засіви кормових трав дуже мізерні й певної ролі в розвитку скотарства поки ще не відограють. Руху засівплощі під кормовими травами майже немає:

Табл. 3.

Які культури	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Люцерна	26	30	40	82	40
Суданська трава . .	—	—	31	93	50
Могар	—	—	—	14	—

Херсонська Досвідна станція, що розташована в тому ж районі, дає певне розвязання в кормовому питанні—засіви сорго, кукурудзи, суданки, могара, люцерни й інш. трав. З роботи цієї станції можна бачити, що є можливість без особливих перепон це питання розвязати. Треба утворити насіннькові плантації кормових трав і насіннькові масиви. Травосіяння повинно бути в центрі уваги в усіх місцевих плануючих органів, тим більше, що, через близькість ринків і гарні шляхи сполучення пригородньої зони, є перспективи сприятливого розвитку молочного господарства. Крім того розвиток скотарства й забепечення його харчами в місцевих умовах перебуває в тісному звязку з раціоналізацією й розвитком стійкого ланового господарства. Головну ролю в розвитку стійкого ланового господарства відограють економічне та господарське значіння окремих культур. Знайомлячись із характерними рисами окремих культур та з врожайністю їх за даними Херсонської Досвідної станції й передовиків - селян, можна помітити, що оз. пшениця на пару є єдина культура, яка високо сплачує працю селянина й дає добрий прибуток. По просапним оз. пшениці нестійкі й в посушливі роки не гарантують врожаю так, як оз. пшениці по чистим парам.

Ярі колосові хліба, рівняючи до оз. пшениці, показують значне знижену рентабельність. Ці хліба, за, майже, тих самих витрат, дають малий „умовно - чистий" прибуток, а в посушливі роки навіть насіння не вертають. Кукурудза, а особливо кавуни, становлять найбажаніші попередники оз. пшениці, тому що „умовно - чистий" прибуток цих культур плюс „умовно - чистий" прибуток сіяної за ними оз. пшениці перевищує навіть прибуток оз. пшениці по чистому пару.

Врожайність культур дуже низька. Посушливість клімату кладе свій відбиток на розвиток с.-г. культур, які за низької техніки ріль-

ництва відрізняються нестійкістю. В сприятливі роки врожаї бувають досить гарні. Херсонська Досвідна станція за многорічну свою діяльність дала низку певних засобів, щоб підвищити врожай. Тільки за масового пристосування рекомендованого цією станцією комплексу засобів також можна досягти значного підвищення врожаю. Пересічні врожаї зерно-хліба в пудах на 1 десятину в пригородній зоні такі:

Табл. 4.

Назва культур	1927 р.	1926 р.	1925 р.	1924 р.	1923 р.	1922 р.	1921 р.	1920 р.
Оз. пшениця . .	15 п.	60 п.	40 п.	12 п.	43 п.	15 п.	5 п.	23 п.
„ жито . . .	5 „	25 „	31 „	10 „	41 „	40 „	4 „	21 „
Яра пшениця . .	1 „	10 „	13 „	10 „	21 „	37 „	2,9 „	33 „
Ячмінь	4 „	45 „	25 „	10 „	20 „	46 „	2.9 „	40 „
Овес	1 „	50 „	18 „	5 „	15 „	44 „	2 „	42 „
Гірчиця	—	10 „	18 „	—	—	—	—	—
Просо	—	50 „	18 „	13 „	13 „	20 „	1,5 „	15 „
Кукурудза . . .	25 „	80 „	65 „	40 „	32 „	31 „	0,8 „	22
Соящник . . .	10 „	45 „	40 „	25 „	23 „	30 „	1,8 „	—
Картопля . . .	60 „	250 „	118 „	50 „	100 „	90 „	—	—
Баштан	180 „	600 „	205 „	Відомостей намає				
Люцерна . . .	15 „	150 „	120 „	—	—	—	—	—
Суданка	40 „	400 „	200 „	—	—	—	—	—
Могар	15 „	300 „	—	—	—	—	—	—

Для підвищення врожайности й надання їй стійкости треба розвинути в пригородній зоні товарово-зернове господарство. Процес розвитку лановодства повинен йти в напрямку усуспільнення виробництва, яке за раціонального будування й за пристосування цілої системи агрикультурних й організаційних заходів гарантуватиме постійно підвищений врожай.

Останніми роками певно намітилася тенденція розвитку продуктивного скотарства в молочному напрямку та інтенсивних культур (по Верьовчиній балці й по р. Інгульцю). Але ж розвиток цих галузей тісно звязаний з реконструкцією сільгосподарства і зокрема лановодства. Отже, в основі всіх заходів до підвищення техніки лановодства повинні стояти: реконструкція організаційних форм його, широким розвитком великим колективних господарств, кооперування індивідуальних господарств і організація громадських сівозмінів цілих земельних громад, тому що тільки в організованих господарствах можна пристосувати з значно більшим успіхом всі зазначені агрономічні, агрикультурні й організаційні заходи, при чому тільки від комплексно-зосередженого впливу в цих правильно-організованих селянських господарствах можна чекати в лановодстві значно підвищений ефект, а не в масі розпорошених індивідуальних господарств, де саме комплексу зазначених заходів прикласти ніяк не можна.

Д. Терновський.

До історії заселення річки Вовчої.

Про річку Вовчу, або Вовчі-Води, вперше згадується в літописах XIV віку, і С. М. Соловйов рішуче відносить цю згадку до лівого припливу Сіверського Дінця на Харківщині.

В XVII віці річку Вовчі-Води „пожаловав" царь Михайло Федорович Білгородському Нікольському манастиреві „вверх з упалыми реками и с колодези и с рыбными и звериными ловлями вниз по Донцу по обе стороны Донца до речки до Старицы". Невідомо, як експлоатував манастир даровані йому вгіддя, але з пізнішого документу видно, що манастир складав велику ціну цим вгіддям і мирився з фактом побудування в манастирських дачах міста Вовчі-Води *) тільки тому, що тоді була конча потреба боронитися од ворога **).

Приблизно з половини XVII в. вгіддями по річці Вовчій почали користуватися Нежегольські служилі люди. В виписах XVII в. часто трапляється така одноманітна формула дарування (пожалования) вгодь Нежегольським служилим людям: „Лес сечь селидебной и дровяной Нежегольской и по Волчьим-Водам в колках и ровнях (яругах); рыбные ловли и хмелевые и всякие угодья по реке Нежеголи по обе стороны и по реке по Волчьим Водам. А сено им косить по конец своих поль и по заполью и по реке по Нежеголи по обе стороны и за степью по реке по Волчьим-Водам по обе стороны, по речкам и колодезем от Волуйскова броду вниз по лушки по новою Цераграцкою дорогу". Сіножаті й ниви по Вовчих-Водах звалися „одсудственными" або відхожими ***).

Отже, ще до будування міста Вовчанського, вгіддя по річці Вовчій (Волченский юрт) експлоатували Білгородський Нікольський манастир і Нежегольські служилі люди. Тому треба приймати з деякими обмеженнями слова ак. Д. І. Багалія, що Вовчанський повіт в XVII в. являв собою цілковиту пустелю ****).

*) Вовчанськ або Вовча, Харківської окр.

**) Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Св. Прав. Синода, т. 18 № 298, ст. 418.

***) Для знавців місцевости подаємо тут назви урочищ по р. Вовчій, що їх ми зустріли в актах XVII і XVIII в.: Мочальная прость, Чорная прость (болота?), Кучугурная поляна, Нижняя изголовь, Чаплина плеса. Мочальной брод, Волуйский брод, Малиновый пристенок, Пещаная яруга, Кобыльев брод, Татарской лог, Большой Волченской ровень, Огибная отложина, Гусева дорога, Торская дорога, Старая Волуйская дорога (в дальшому — Рибний шлях — на м. Острогожск, що ще мав назву Рибний), Везоватый колодезь, Бозовый лог, Хринунов лог, Проток Карачный, Сосорядов і Избеный логи, броди: Царевский, Каменный, Захарьев; Огрызкова пасека, Сетища. Сетищами звалися пристосування до лову звіря або риби. Другого розуміння (для лову риби) тримається акад. А. Соболевський. Він пише (лист до автора од 24-IX 24 р.): сетище—место для сетей на берегу.

Примітка редакції. Бажано було б, щоб місцеві краєзнавці зібрали відомості про сучасні назви зазначених урочищ і їх походження.

****) Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М. 1887. Ст. 251.

З побудуванням 1674 року міста Вовчі-Води багато орних земель, сіножать і різних угодь по р. Вовчій, що раніше належали Нежегольським служилим людям, перейшли до „черкасів" (понад 1.000 ч.) „по их черкаской обыкности — по заимке". Руських людей, рівняючи до черкас, в цім краї було невелика кількість. Звичайна для них норма земельного наділу була „25 четей дикого поля, сенокоса по 50 копен". Земельні дачі руських у цім краї мають первісну основу, головне у виписах 1694 і 1695 р. *). За цей час, цеб-то за останнє десятиліття XVIII в. виникли руські селища (деревни): Гатище, Бочкова, Єфремівка.

Першими Єфремівськими поміщиками були: Радіон і Семен Федоровичи Котосонови, Федір Понарьїн, Карп Сухін. Ім дано було маєтности „по отказным книгам отказу подьячего Белгородской разрядной избы Евстропа Тороченикова 7202 году июня 15 дня на речке Волчьих-Водах из дикого поля по 20 четей чел. на нагайской стороне речки подле речки Плоты, вверх по Плоте по левую сторону и от Бозового логу к Ясеновой ярушке". Дворові садиби „на крымской стороне речки Волчьих-Вод, пониже ровенька от нижнего столба в кулме **) до верхнего его ж столба и до Столбов Ивана Бурого с товарищи".

В селі Бочкові одним з перших в часі „дачників" був Савелій Братиков „с товарищи". В с. Гатищах — син боярський, Нефед Петрович Ослопов „с товарищи". В цей же час (1695 р.) дано виписи на володіння мешканцям м. Вовчі-Води черкасам — сотнику Федорові Осиповичу Зачетилову „с товарищи".

Нащадки перших „дачників" в дальшому в різні роки спродали багато своїх земель дворянам. Так, первісна дача с. Бочкова — 2125 чет. Продано з цієї кількости 1508 чет.

З кінця XVII в. почалися земельні й різні інші суперечки поміж Вовчанцями, Нежегольцями, Самновцями і Білогородським Нікольським манастирем. 1695 р. Вовчанці скаржилися в Білгород, що „построен де тот город Волчьи-Воды к черному лесу что за Северским Донцом, и та их земля от города Салтова и от Нежеголи не отмежевана и в этот их черный лес Белгорода Николаевский архимандрит с братиею крестьяны для селидебного и дровяного лесу и на реку Донец для водопою и рыбной ловли их не пускают, а в иных местах окроме тех лесов нет нигде; а пашенную землю, сенные покосы и всякие угодья смежные помещики Белгорода, Салтова и Нежеголи у них насильством своим отняли и вымыслом своим отмежевали от них утайкою; и от того они насильства и утеснения разорены, чтоб ту землю от вышеписанных смежных городов поместных и вотчинных земель отмежевать по их русских людей крепостям и по их черкаской обык-

* За Нежегольцями Подставкіними написані маєтности нар. Вовчих-Водах в розборних книгах 1682 р.

**) Кулма — мішок, низина (за Соболевським. Зазнач. лист).

ности и по заимке, а которая у них земля и всякие угодья отняты и отмежеваны, отдать попрежнему" *).

Підчас цих суперечок супротивники робили один одному „нестерпні обіди" „пуще татар" **), аж доки поволі усі вороги не вибули з строю. Білгородський Мик. манастир, через секуляризацію 1764 року, позбавлений був маєтностей. Руські служилі люди, діти боярські й ін., тікали на „Одар" (Айдар), „Українську Лінію" і інші місця. Наприклад, 1709 р. в с. Гатищах було багато „покидных пустовых поместных земель, которые помещики сошли в иные городы и ныне лежат впусте". 1045 чет. таких порожніх (пустових) земель у с. Гатищах 1709 р. було „отказано" Петру-Луці Меншикову, що був на той час „в походе в Харькове" ***). Кінець-кінцем і частка черкас, „по вольности малороссийской" і звичці „к шатости", розійшлася в різні інші місця.

В заселенні р. Вовчої помітну ролю відогравали „гулящі" люди. Клінген пише, що сюди сходилися „всякого рода воры, мошенники, раскольники и великороссийские беглецы" незадоволені тамошніми порядками ****). Наприклад, прийшлі й гулящі люди на заклик черкасця Онисько Решетниченка поселилися незаконно в с. Онисимівці *****).

Дворянське землеволодіння й колонізація по р. Вовчій має такі типові риси: 1. Більшими й ранніми землевласниками була українська старшина. 2. З 1709—1710 з'являються поміщики, російські дворяни і до того ж особи „першого розряду" (Меншиков і ін). 3. Майже всі нежегольські поміщики-дворяни були землевласниками й по р. Вовчій. 4. На перших же кроках заселення края помічається розвиток приказного (подьяческаго) землеволодіння.

З'ясуємо ці типові риси дворянського землеволодіння по р. Вовчій.

1. Першими, що-до часу, й великими землевласниками з української старшини являються Харківський полковник Федір Григорович Донець-Захаржевський, Ізюмський полковник, бригадир Федір Шидловський і небіж його, Харківський полковник Лаврентій Шидловський. Частина земель Донець-Захаржевського перейшла до його внучки П. Я. Герсеванової. На початку XIX в. Донцям-Захаржевськім взагалі в Вовчанськім повіті належало коло 50 тисяч десятин ******).

2. З російських дворян-поміщиків з найзнатніших у ті часи тут були: князь О. Д. Меншиков, син його Петро-Лука Меншиков; адм.

*) Экстрат 1739 г. о нестерпимых вотчинных обидах Белгородскому Никол. Монастырю, Арх. Белгор. Никол. Монастыря.

**) В однім акті, що відноситься до Вороніжчини, є така відомість: Острогожці скаржаться, що Коротоячани „их бьют и грабят и чинят им разоренье великое пуще татар" (Воронежская Старина, III, 305). Так само було й на Вовчій в першу половину XVIII віку

***) Выпись с сыскных и отказных книг подьячего Афанасия Волохова 1711 г. июня в 24 день.

****) Клинген. Описание Вовчанського у. Харк. губ. в сельско-хоз.-статист. отношении. X. 1882. Ст. 107.

*****) Опис. докум. и бумаг, хран. в Московск. Архиве Юстиции. Кн. 14, ст. 316.

******) Клинген.., ст. 151.

М. Ф. Головин; граф П. М. Апраксин: кабінет-секретар Петра 1-го — Олекса Вас. Макаров; генерал М. А. Матюшкин з дружиною; генерал і президент державної камер-колегії І. І. Бібіков і дружина його, ген. Ів. Юх. Зибін (за часів Петра І відомий Нежегольський комісар Ів. Тимоф. Зибін), ген. О. С. Келен (відомий з полтавської битви) і його син майор і Білгородський судья С. А. Келен, граф І. С. Гендриков. З менше значних — підполковниця А. І. Стормова, К. П. Маслов, прапорщик В. Н. Бакшеєв, полковий обозний драгунського полку І. Григор'єв, М. Ф. Времєв „волоской породи".

3. Дворяни-поміщики нежегольці володіли населеними й ненаселеними маєтками й по р. Вовчій, а саме: Бакшеєви, Бекорюкови, Бібікови, Матюшкіни, Меншикови, Коминіни, Трубецькі, Апраксини. Бакшеєви держали землю в с. Бочкові, Бекорюковим належали Урюпинські хутори і слобідка Іванівка або Плота. Коминіни заселили слобідку Малу-Вовчу в 40-х роках XVIII віку *).

При Бузовських хуторах „поселением состоявших на привилегированной земле", була гуральня. На заводі й хуторі коло Малої-Вовчі тримали багато скоту, особливо овець. Завод продано 1816 р. згаданому Грекову.

Кн. Трубецькі, власники на р. Нежеголі слобід Зимовенькі й Білої, на р. Вовчій мали слободи Миколаївську (раніше сельцо Решетилівка) і Нікольську або Земленки (заселена в 1781 р.). При Миколаївці була гуральня.

4. З подьячих землевласниками по р. Вовчій були: Ф. І. Тарасов — „Нежегольской приказной избы"; на Вовчі. була і деревня Тарасівка (1714 р.) з „Торским мостовищем". Далі — Білгородський подьячий А. Ф. Муратов. Нежегольский подьячий С. П. Гритчин. Подьячий Білгородської губернської канцелярії Ф. П. Щедрин. Подьячий Білгородської „Розрядной палати" А. Волохов **).

Джерела, що їх використав автор:

1. „Архив Сердобиних" у слободі Козьмодем'янській або Неклюдово, що на Нежеголі. Особливо „Нежегольские строельные книги". Переховується в церкві цієї слободи.

2. „Архив Батезатулов" у сл. Титовці, на р. Нежеголі (нині не існує вже).

3. „Архив Белгород. Никол. монастыря (нині не існує).

---

*) Точніше слобідку заселяла бригадирша Федора Неклюдова, власниця слободи Козьмодем'янської або Неклюдовки на р. Нежеголі. Року 1748 вона взяла шлюб (третій) з Білгородським губ. прокурором Петром Колищиніним. Після їх смерти Мала-Вовча спадком перейшла до дівиць Колищиніних, а вже спадкоємці цих дівиць року 1816 продали Малу-Вовчу Війська Донського генерал-майору Т. Д. Грекову 18-му.

Дівицям Колищиніним належали ще землі по річкам Нежеголі, Вовчій і Корочі, разом коло 6 т. дес.

**) Ми не знаємо, чи назва дер. Волохівка звязана з цим прізвищем, чи з іменем дворян Времєвих „волоской нации", що на їхній землі мабуть було поселено волохів.

Н. Занфірова.

З побуту Кремінччини.

(Село Куцеволівка).

Село Куцеволівка на Кремінччині (раніше Верхнєдніпровського повіту на Катеринославщині) лежить на правім березі Дніпра в 3-х кіл. од річки. Найближче місто — Кремінчук в 38-ми кіл., а залізниця — в 30-ти кіл.

Місцевість горбувата. Горби на півдні і заході утворюють улоговину, в ній і лежить село. На північнім сході Дніпро є межа з Полтавщиною. Ґрунт — уздовж берега неглибокий супіщаний і суглинистий чорнозем поволі переходить на горбах у глибший, а в долині — в глибокий. Підсоння — різко континентальне *), пануючі вітри в районі — північно-східні й західні.

Всю землю використано, як орну, лише невеличке пасмо лугу-плавнів уздовж берега Дніпра йде для випасу. Раніше в районі села були великі ліси, тепер від них лишилися невеличкі гайки, в сто-двісті деревин, що їх і звуть тут лісами. Всі ці гайки-ліски мають окремі назви: Човник, Круглик, Розсоховатий, Довгий і ін.

Після знищення лісів сталися великі проваллля або „провалі“, що через недбалість населення розростаються. Є багато старих балок, що теж, як і ліски, мають свої назви: Грабівець, Довжок, Ясинова, Орлова й інш.

Пасмо пісків уздовж Дніпра становить досить велику площу. Для закріплення піску насаджують червону лозу — шелюг.

Населення — українці, колишні козаки й казенні селяни, в більшій частині грамотні. Інших національностей — одиниці. Всі говорять українською мовою. Російську мову розуміють, іноді вживають, але з заведенням української мови в школі молодше покоління перестає вживати російську мову.

Головне джерело існування — хліборобство. Дуже добрий врожай був тільки після голодних років у 1922 р. Після цього року весь час недорід через дожді або засухи. Землеустрій гадали в 1927 р. провести, але тільки нинішнього року розпочали проводити.

Крім хліборобства мешканці Куцеволівки „ходять під хурою“, возять зерно-хліб, а частина виходить на заробітки на Кам'янські заводи, що нещодавно розпочали робити. Підсобним засобом існування ще є добре розвинене садівництво, бджільництво і почасти вівчарство, як і в сусідніх селах **).

Житло будують „на сохах“, стіни плетені з хворосту, мазані жовтою глиною, завтовшки в 40 см. і більше. Білять стіни білою глиною.

*) Докладних відомостей про підсоння місцевості немає.

**) В сусідніх селах — Мишурин-Ріг і Деріївка — дуже розвинене теж садівництво і бджільництво, а крім того й рибальство, а в степових селах — Попельнасте, Лихівка — скотарство. головне — свинарство.

Дах укривають найдешевшим тут матеріялом — очеретом або соломою. Клуні й повітки також на сохах, з плетеними хворостяними стінами, вкриті очеретом або соломою.

Одежа почасти стара вкраїнська, почасти „городська". Свитки, кожухи, чумарки (як тут кажуть „чюмарка"), чоботи, черевики місцевого виробу й фасону мирно уживаються з пальтом, сачком, ботинками рантовими, міськими черевиками (тухлі). Вважається за „моду" на чоботи одягати калоші.

В розмові можна відзначити таку ріжницю поміж старшим і молодшим поколінням: старі й літні люди люблять в розмові вживати різні приповідки, як от: „сиди Векло, ще не смеркло", „на чьому возі їду, тому й співаю", „це діло треба розжувати", „за моє жито та мене ж і бито", „дурень думкою багатіє" і т. ін. Молодше покоління говорить майже без приповідок, але зате вживає слова, що ввійшли в побут за часів громадянської війни, наприклад: абсолютно або абсоютно, ізрозходувати (цеб-то *негайно* вбити), лавочка (одне з улюбленіших слів — тонко одурити), реквізірувати, опридільонно, ясно, ліворуція, я ізвиняюсь, шамовка. Замість „прощайте" все більше говорять „пока".

Що кажуть старі люди.

Ще в часи Запорізької Січи на берегах Дніпра козаки закладали невеличкі селища — *курїні*. Закладали їх *курінні отамани*, отже, й селища ці здебільшого звалися за прізвищем свого отамана.

В ті часи на правім березі Дніпра закладено курінь *Вороновку*, названий за йменням свого фундатора, отамана Воронова — виходця з Росії. Після смерти Воронова обрано було за отамана запорізця *Куцевола* (куций віл), але селище ще звалося Воронівкою. Раз Куцевіл запросив гостей і влаштував гучний бенкет. Гості були з цього дуже вдоволені й одноголосно ухвалили: „Годі вже цьому куріню бути Вороновкою, Воронов умер, нема його, а в нас єсть живий славний отаман Куцевіл. Нехай же курінь зветься Куцеволівкою" *). Проте, на важливих документах і церковних записях завжди писали „Куцеволівка—Вороновка".

Курінні отамани з своїм товариством брали участь у різних походах, а часом і в розбишацьких наскоках. Отамани не любили починати якусь справу, не порадившися з відунами. Ворожбитів тут було багацько і вони мали великий вплив на справи. Переказують таку легенду. Мешканці одного куріня звеліли свому ворожбитові довідатися, чи буде їм скоро кудись похід. Через декільки день ворожбит повідав їм так: „Бачів я сон, що до мене прилитів голуб і каже міні — прокинься, чоловіче, бо зараз буде тобі вість". Сказав тай вилитів з хати. Тіко шо я прокинувсь, коли дивлюсь—іде в хату старий дідок. Поздоровкався зо мною, дає міні білу хусточку, а далі каже — „Прийшов я до вас з вістю: Батько *Семен Палій* поклон прислав. Прохає іттн до

*) Старожил Антін Гаврилович Кізенко. Грамотний. 26-XII 26 р.

ього на поміч". Сказав, ударив ногою у землю тай десь дівся. біла хусточка осталась у мене у руках... Скажу я вам на це, славні озаченьки, шо треба поміч дати батькові Семену Палію" *).

Куцеволівка розвивалася повільно. Ще року 1855 край села стояв товб з дощечкою, де позначено було, що в Куцеволівці 71 двір. Тільки в кінці XIX в. село почало рости й населення збільшуватися. Береги Дніпра було вкрито віковим лісом. Підсоння було рівне — зима снігова постійна, а літо помірно тепле й без посух. Водилося багато звіря, птахів, риби. Народу було мало, тому й хліборобство не поширювалося — сіяли тільки для себе. Тисячі десятин ходили „під толокою". Джерела існування були: скотарство, вівчарство, рибальство, мисливство в лісах. Все це давало людям добрий здобуток **).

Вівці - шпанки розводили переважно поміщики, селяни ж — довгововнову грубу породу. За версту від Куцеволівки в старовину жили поміщики Пугачевські, вони мали отару в 5.000 гол. шпанки, що, за словами старожилів, небагато для поміщика, бо в ті часи отари в 10-15 тисяч голів уважалися за звичайні.

Свинарство велося так: на - весні селяни виганяли свиней у ліс, в міру потреби ходили на лови. Свині свійські дичавіли. Піймавши дорослого кнура, в'язали йому до шиї колоду, щоб він не кидався на людей ***).

В Куцеволівці було дуже розвинено чумацтво. Їздили волами на важах, головне, у Крим по сіль. Про ці часи збереглося чимало „чумацьких" пісень. В народній астрономії цих місць досі є назви „Чумацький шлях", „Віз" ****).

Як характерна, на сучасний погляд, особливість — хлопці *до 20-ти років* не носили штанів, а ходили в довгій сорочці (як жіноча), в холодну пору надівали поверх свитку або кожух. Як ставало хлопцеві 20 років, йому уперше надівали штани, при чому хлопці гіркі сльози лили, бо з цього часу кінчався для хлопця час вільного життя. Ще й досі є люди, що оповідають про те, як хлопці „боролися за свою свободу" й не хотіли надівати штани.

Раніше вдягалися так: чоловіки носили широкі штани з китайки, вогтярні чоботи, високі смушкові шапки; а жінки — в будень вовняну запаску, а в свято плахту, на голові — шовковий очіпок, розшитий золотом, або з парчі з нашитими дукачами. В старі часи очіпок, уважали за обов'язкову прикрасу кожної заміжної жінки, знімати його вважалося за непристойне. Про очіпок досі ще співають пісню:

Ой, пила я горілочку
Тай напилася,
Загубила очіпочок
Тай не вбереглася.

Ой, піду я молодая
До нової хати
Та пошлю я чоловіка
Очіпка шукати.

---

*) Агапія Хижинська, 75 років. Неписьменна. 8 - I 27. Куцеволівка.
**) Павло Пилипович Занфіров.—17 - XII 26 р.
***) Старожил Лаврен Дем'янович Ругно, 73 р. 15 - X 26. Куцев.
****) Руські „Млечный путь", „Большая Медведица".

Іди, іди, чоловіче,
Очіпка шукати.
Як не знайдеш очіпочка,
Той не йди до хати.

Іди, іди, чоловіче,
Та все вуличками,
Та де встрінеш челядоньку
Та будеш питати.

„Ой, здорові челядоньки,
Ви добрії люди,
Як що знайшли очіпочок,
Мій могоричь буде.

А у мого очіпочка
Золотая чілка,
Отож моя загубила
Молодая жінка.

Треба тебе чоловіче,
Треба тебе бити,
Щоб ти учів свою жінку,
Як горілку пити *).

Нині вже носити очіпок не так обов'язково, і що далі, то це звичай перестає вживатися.

Докладніші документальні відомості з історії Куцеволівки переховуються в церкві ближчого села Дерівки, а з Куцеволівської церкви хтось їх взяв і знищив.

(Далі буде).

---

*) Подала Агапія Хижинська. 19-XII 26 р. Співалася в старовину, як „застольная" пісня.

Увага!

В числі 2-3 „Краєзнавства" просимо виправити помилку:

На стор. 21 під ілюстрацією мусить бути „Трихіноскопічна" і на стор. 25 під ілюстрацією треба не „Острів Московський", а „Скелі на острові Хортиця в селі Кічкас з одміткою рівня води в Дніпрі підчас повіни".

Редакція.

Відповідальний редактор **М. Криворотченко.**

Укрліт № 1765—к. 1-ша друк. Вид-ва „Пролетарий“. Зам. № 419. Тир. 1.000